

**Katus László**

**Deák Ferenc és a nemzetiségi  
kérdés**

**Ferenc Deák and the Nationality  
Question**

*Ferenc Deák entertained liberal views (among others) concerning the nationality question: he believed that the only and sensible way to solve the problem would be the fullest possible assertion of civil liberties and the freest possible competition of individuals and peoples within the framework of a multinational state.*

Az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején láttak napvilágot Fényes Elek statisztikai publikációi, amelyekből a kortársak megdöbbenve látták, hogy a szerzőjük által végzett részletes adatgyűjtés szerint a magyar korona országaiban a magyarok arányszáma mindössze 37,4%. A szűkebb Magyarországon 44%, Erdélyben pedig 28% volt a magyar anyanyelvűek aránya. Ez a tény, más kortársakhoz hasonlóan, Deák Ferencet is aggodalommal töltötte el a magyarság jövője sorsát illetően. Ezek a számok „már magokban is elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának” – írta 1842 márciusában Wesselényinek.<sup>1</sup> Ugyancsak részletesen foglalkozik ezzel a fenyegetéssel ugyanez év őszén sógorának írt levelében, amelyben reális veszélyként számol a Habsburg Monarchia és vele a történeti Magyarország felbomlásával, s a megcsonkult Magyarországot körülvevő önálló szláv és román államok alakulásával. „Meg vagyok arról is győződve, hogy a monarchiát veszély, Magyarország önállását és nemzetiségét halál fenyegeti [...] Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot.”<sup>2</sup> A liberális reformpolitikusok zömével együtt tehát ő is egyetlen kiutat lát ebből a helyzetből, egyetlen lehetőséget a nemzetiségi kérdésben rejlő veszélyek elhárítására: a polgári átalakulást, a polgári jogegyenlőség megvalósítását, az ország egész lakosságának részesítését a polgári és politikai jogokban, nemzetiségre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül.

Hogy ezek a gondolatok állandóan foglalkoztatták Deákot, azt tanúsítja egy másik, csaknem 20 évvel később írt levele sógorához. Az Októberi Diploma és a Ferenc József-nél tett audiencia után 1861. január 9-én kelt levélben ezeket írja: „...meggyőződésem, hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutistikus czélok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is: *négy fontos kérdésnek czélszerű megoldását majdnem a lehetlenséggel határosnak tartom.*” A pénzügy, a hadügy és a közös ügyek kezelési módja mellett a „harmadik nehéz kérdés a nem magyar nemzeti-

<sup>1</sup> Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. I. Budapest, 1904. 329.

<sup>2</sup> Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből.) *Történelmi Szemle*, 1979. 272–273.

segek, melyek teljesíthetetlen követelésekkel lépnek fel, horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni, s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné s legfeljebb egy új szövetség államat hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne.”<sup>3</sup>

Ugyanebben az évben, 1861-ben ismét reális lehetőségként számolt a Habsburg Monarchia felbomlásával. Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja kéziratot naplójában beszámol a Pesten magyar vezető politikusokkal folytatott beszélgetéseiről. Június 8-án Deák ezt mondta neki: „Lehetséges, hogy a világban nagy változások és erős megrázkódások fognak történni, akkor Törökország és Ausztria fel fog bomlani. Ebben az esetben itt létrejöhet egy föderatív állam. Ez legális úton is lehetséges lesz, ha a nemzetek kifejlődnek, a magyarok azonban ebbe nem mehetnek bele addig, amíg ilyen események be nem következnek.” Augusztus 9-én Deák úgy nyilatkozott, hogy a feliratot elutasító július 21-i „császári leirat az első lépés lehet a felé, hogy Magyarország és vele együtt más országok föderatív állammá alakuljanak; mert a magyarok, mihelyt országuk megszűnik Magyarország lenni, inkább szövetkeznek más nemzetekkel új alapokon, hogy megőrizzék a szabadságot, mintsem a bécsi abszolútizmus alatt akarjanak maradni.”<sup>4</sup>

Deák a következő években azért szorgalmazta a kiegyezést, a Monarchia alkotmányos, dualista állammá való átalakítását, mert ezt a magyarság jövője szempontjából kedvezőbb megoldásnak tartotta az említett föderációnál. 1867. március 28-án, a kiegyezési törvényjavaslat képviselőházi vitájában mondott nagy beszédében így nyilatkozott erről: „Azon aggódnak némelyek, hogy az osztrák birodalmat fölbomlás veszélye fenyegeti, és azért nem kívánják Magyarországot sorsát hozzákötni... Van-e, ki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok azt bizonyosan nem a mi érdekünknek óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy a fölbomlás által nem mi nyernénk, s a mi sorsunk jobbra nem változnék.” A Monarchia fölbomlása esetén, Deák Magyarországot nem tartja elég erősnek ahhoz, hogy teljesen független államként megállhasson, egyrészt a nemzetiségi kérdésben rejlő bomlasztó tendenciák, másrészt az orosz és német nagyhatalmi törekvések miatt. „Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani, nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal kellene intéznünk? Nem kellene-e azokat közösen kezelni? És nem volnánk-e kénytelenek a delegációk eszméjével akkor is megbarátkozni.”<sup>5</sup>

\* \* \*

Zala megye szomszédos Horvátországgal, s akkoriban a Muraköz miatt vitában állt a horvátokkal, érthető tehát, hogy Deák kezdettől fogva érdeklődött a horvátkérdés iránt, s politikai pályafutása második felében jelentős szerepe volt a horvát–magyar viszony államjogi szabályozásában. 1846 márciusában Zala megye közgyűlésén mondott beszédében foglalkozott a horvát saborban uralkodó viszonyokkal, s bírálta a kormány horvát politikáját.<sup>6</sup>

<sup>3</sup> Deák Ferenc beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. II. kötet. 1842–1861. 2. bőv. kiad. Budapest, 1903. 529–530. (a továbbiakban: Kónyi)

<sup>4</sup> *Dnevnik Nikola Krstića*. Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd. Br. 7198. A napló szóban forgó részeit közli Vučković, Vojislav J.: *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburske Monarhije 1859–1874*. Beograd, 1965. 46, 52.

<sup>5</sup> Kónyi IV. 460–461.

<sup>6</sup> Kónyi II. 110–112.

1848 nyarán, midőn a horvátkérdés kiéleződött, igazságügy miniszterként Deák készített törvényjavaslatot a horvát ügyben. Ezt augusztus végén a minisztertanács elfogadta, s szeptember 2-án Kossuth terjesztette az országgyűlés elé, de az – az ismert események miatt – már nem foglalkozhatott vele. Deák javaslata teljesen új alapokra kívánta helyezni a két ország viszonyát: Horvátország teljes belső önkormányzatot kapna, csak a had-, kül-, pénz- és kereskedelemügy lenne közös a két ország között, s ezeket a közös minisztériumok intéznék, horvát államtitkárokkal és horvát osztályokkal. A közös minisztertanácsban horvát miniszter képviselné Horvátország érdekeit. Horvátország államnyelve a horvát, a két ország közötti levelezést mindkét fél a maga nyelvén intézné. Megmarad a tartományi gyűlés, Horvátország azonban egyúttal követeket küld a közös országgyűlésre. A törvényhozási hatalmat ugyanúgy osztják meg a horvát tartományi gyűlés és a magyar országgyűlés között, mint ahogyan a végrehajtóhatalmat a horvát és a magyar minisztérium között. Zágrábban egyetemet állítanak fel. A magyar minisztertanács egyúttal kimondta, „hogy ha ez alapon a kiegyenlítés meg nem történhetnék, azon esetben az elválásra s ennek folytán a pusztaszo-  
vetségi viszony elfogadására is rá áll, fentartván Fiume, a magyar tengerpart birtokát, s az azzali szabad közlekedés és ez utoni kereskedelem biztosítását.”<sup>7</sup>

A horvátkérdés ismét az Októberi Diploma után került napirendre. Muraközt, amelynek lakossága túlnyomó részt horvát volt, de a középkor óta Zala megyéhez tartozott, 1848 nyarán Jellačić megszállta, s 1849-ben Horvátországhoz csatolták. Midőn Ferenc József 1860. december 27-én kihallgatáson fogadta Deákot, az kérte tőle a Muraköz visszacsatolását,<sup>8</sup> s az egy hónap múlva meg is történt. Deáknak hamarosan alkalmá nyílt arra is, hogy részletesen kifejtse álláspontját Horvátország és Magyarország viszonyáról. Zágráb megye 1861. február 14-én tartott közgyűléséből körlevelet intézett a horvát és a magyar megyékhez. Ebben kifejezi a horvátok hajlandóságát a két ország közötti államjogi kapcsolat felújítására, a kölcsönös egyetértés és békülékenység szellemében. Ennek feltétele, hogy a magyarok ismerjék el, „hogy a horvátok és szlavoniaiak szintűgy politikai, történelmi nemzetiséget képeznek, mint most ti magatok, s hogy mindazt ki kell kerülnötök, mi ezen nemzetiségen csorbát ejthetne.” A körlevél ezután történeti adatokkal alátámasztva kifejti álláspontját, amely szerint a két ország között eredetileg pusztaszemélyi unió állott fenn, s a horvátok a bánok független kormányzata alatt teljes önállóságot élveztek. A 19. század elejére azonban Horvátország állami önállósága szinte teljesen elenyészett, s ezért a magyarok felelősek, akik még Fiumét és Muraközt is erőszakkal elszakították  
H o r v á t o r s z á g t ó l .<sup>9</sup>

A zágrábiak történeti érvelését – annak készséges elismerésével, hogy „a horvátok politikai, történelmi nemzetiséget képeznek, s hogy megadandók nekik mindazon politikai s alkotmányos jogok, melyek őket a történelmi jog alapján megilletik” – részletesen Szalay László cáfolta.<sup>10</sup> Deák a Pesti Napló 1861. március 24-i számában megjelent „Zágráb megye körlevele és az egyesülés” című cikkével válaszolt a zágrábiaknak.<sup>11</sup> Nem ment bele részletesen a történeti problémák fejtegetésébe, csupán azt szögezte le, „hogy a ma-

<sup>7</sup> Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos főbejáró pöre*. Budapest, 1932. II. 626–628.; *Kossuth Lajos Összes Munkái* XII. Kossuth Lajos 1848/49-ben. II. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. Budapest 1957. 805, 870–871.

<sup>8</sup> Deák 1861. január 9-én kelt levele sógorához. Kónyi II. 532.

<sup>9</sup> A körlevelet közli a Pesti Napló 1861. március 12. száma.

<sup>10</sup> Szalay László: *A horvát kérdéshez*. Pest, 1861.

<sup>11</sup> Kónyi II. 598–616.

gyarok sohasem alkalmaztak a horvátokkal szemben erőszakot”, s a horvát követek 1790-ben önként mondtak le adómegajánlási és közigazgatási jogaikról. Elismeri, hogy a horvátoknak „volt mindenkor saját elkülönített territoriumok, volt politikai nemzetiségük s a mellett, hogy Magyarország minden jogaiban osztoztak, voltak külön jogaik is, miket Magyarország mindig tiszteletben tartott. A magyar törvény, midőn ezen országokat kapcsolt részeknek nevezte, nem értett az alatt erőszakos kapcsolatot, nem értett alárendeltséget, hanem oly kapcsolati viszonyt, melyet Horvát-, Dalmát- és Tótország önként, szabad akaratból kötött velünk a jognak, méltányosságnak és közös szabadságnak alapján... Tudjuk mi azt, hogy kölcsönös viszonyainak eredete nem a hódítás... Mi a három egyesült országot társainknak tekintjük, kik önként, szabad akaratból sorsukat a mi sorsunkkal már századok előtt összekötötték és századok óta jóban, rosszban osztoztak velünk. Felsőbbségi hatalomról, alárendelt helyzetről közöttünk szó sem lehet, hanem csak a kölcsönös egyetértéssel kötött százados egyesülés föntartásáról.” Ennek kimondása azért volt fontos, mert a korabeli magyar sajtóban még szép számmal találkozunk olyan írásokkal, amelyek hódításról, alárendeltségről szólnak a horvátokkal kapcsolatban.

Deák a Muraközről nem mondott le a horvátok javára, elismerte viszont, hogy a három szlavóniai megye (Pozsega, Szerém és Verőce) Horvátországhoz tartoznak. Ami a két ország közötti kapcsolat jövőjét illeti, Deák egyértelműen megfogalmazza a nemzeti önrendelkezés elvét: „Az egyesülés kérdésének megoldása főképp Horvátországtól függ. Ha Horvátország velünk egyesülni akar, mi az egyesülést szívesen fogadjuk: ha saját nemzetiségének vagy önkormányzatának érdekében föltételeket akar kikötni; ha saját országgyűlésének hatáskörét szélesebbre akarja terjeszteni; ha a velünk közös törvényhozásban más módon, más arányban akar részt venni: mi föltételeit vissza nem utasítjuk, módosításait nem ellenezzük... Ha tehát Horvátország minden közjogi viszonyt, mely köztünk fönnállott, teljesen meg akar szüntetni, s minden kapcsolatot végképp el akar szakítani, mi ki nem mondhatjuk azt, hogy a vég-elszakadásba is beleegyezzünk, sőt kötelességünk leend, jogaink föntartására óvást tenni, de *az elszakadás meggátlására tettleges lépéseket nem teendünk s erőszakhoz még akkor sem nyúlunk, ha ezt tenni hatalmunkban volna. Az egyesülés tehát, vagy az elszakadás – leginkább Horvátországtól függ.*”

A horvát nemzeti politika akkori vezéregyénisége Strossmayer püspök március végén Bécsből jövet átutazott Pesten, s meglátogatta Deákot. Lónyay Menyhért naplója szerint „Strossmayer és a vele volt horvát társai meg voltak elégedve Deák cikkével.”<sup>12</sup>

Márciusi cikkének szellemében nyilatkozott Deák a horvátkérdésről 1861-es országgyűlési felirataiban is. Az első feliratban ezt írta: „Horvátország saját territoriummal bír, külön állása van s nem volt soha bekebelezve Magyarországba, hanem kapcsolatban állott velünk s társunk volt, ki jogainkban s kötelességeinkben, szerencsénkben s bajainkban osztozott. Ha tehát most Horvátország mint ország akar részt venni törvényhozásunkban; ha előbb tisztaba akar jönni velünk azon föltételekre nézve, mik mellett közjogi állását Magyarországgal kész összekötni; ha erre nézve úgy akar velünk értekezni, mint *nemzet nemzetel*, nem fogjuk azt visszautasítani.”<sup>13</sup> A második feliratban hangsúlyozza, hogy „Horvátországot az 1848-diki törvények sem akarták bekebelezni Magyarországba, hanem azt saját territoriummal bíró külön állású társországnak kívánták tekinteni.” Ha Horvátország tá-

<sup>12</sup> Kónyi II. 616.

<sup>13</sup> Kónyi III. 26–27.

<sup>14</sup> Kónyi III. 188–189.

gítani akarja a köztünk eddig fennállott kapcsolatot, mi készek vagyunk vele erről értekezni, „s a kapcsolatnak fentartása vagy méltányos átalakítása rajtunk nem múlik.”<sup>14</sup>

A horvát–magyar viszony rendezésére irányuló tárgyalások megkezdésére, a kiegyezési folyamat előrehaladtával, 1866-tól kerülhetett sor. A két országgyűlés által kiküldött 12-12 tagú bizottságok 1866 tavaszán, majd 1868 nyarán tárgyaltak Pesten. Ezeken a tárgyalásokon Deák igen aktív szerepet játszott, s oroszlánrésze volt a horvát kiegyezés létrejöttében, bár az – mint látni fogjuk – nem teljesen felelt meg eredeti szándékainak. Ezekről a tárgyalásokról részletesen beszámol naplójában a magyar küldöttség egyik tagja, Deák közeli munkatársa, Csengery Antal.<sup>15</sup>

Az 1866-os tárgyalások nem jártak eredménnyel, mert félbeszakadtak a porosz háború miatt. A magyar és a horvát álláspont között a két ország közötti múltbeli kapcsolat jellegének megítélésében és a területi kérdésekben (Fiume, Muraköz) olyan nagy eltérések mutatkoztak, amelyeket nem volt könnyű áthidalni. A horvát küldöttek – egy kivételével – a Strossmayer püspök által vezetett nemzeti liberális párt tagjai közül kerültek ki, akik inkább a Habsburg Monarchia föderatív átalakításának hívei voltak. Csengery szerint „e küldöttséggel szemben nem remélt másképpen eredményt a magyar küldöttség, mint a teljes független autonómia megadásával.” Az értekezleteken Deák és Strossmayer vitte szót. „Volt egy tanácskozási, amelyben Deák másfél óráig tartó német beszédet tartott. A horvátok csodálták világos meggyőző fejtegetését. Strossmayer mindig készült beszédek mondott, nagy frázisokkal, magát tüzelve, egészen nekivörösödve.” A tárgyalások légkörére jellemző az a két epizód, amelyet Csengery naplójában leír. „Egy alkalommal, az Akadémia Kísfaludy-termében, mikor Strossmayer arról beszélt, hogy üldözték a magyarok 1848-ban a horvátokat, Deák türelmét veszítve, kirúgta maga alól a széket, s kiment. A horvátok összenéztek. Strossmayer zavarba jött, fülig pirult, aztán elkezdte magát menteni, hogy nem volt szándéka sérteni, s ha olyasmit mondott, ami botránkoztató, bocsánatot kér... Ez alatt ketten kimentünk, s rábírtuk Deákot, jöjjön vissza. Visszajött. Strossmayer ismét bocsánatot kért, s szónoki pátozásból kiesve, csakhamar végezte beszédét.” A másik jelenet Deák szálásán, az Angol Királynőben játszódott le. „Mikor Deák elmondta Strossmayernek, mennyi engedményre kész Magyarország: egész elragadtatással ugrott fel a pamlagraól a szláv apostol, s megcsókolta Deákot. A pincér belépése szakasztotta félbe contestatióit. Jelenté a pincér, hogy küldöttség van itt, Strossmayer püspöknél óhajt tisztelni. Strossmayer távozott, azonban az ajtóban még egyszer megcsókolta Deákot, s mondá, megkönnyült lélekkel távozik. Egy uradalmi jószágigazgató, Deák ismerőse s véletlenül a vendéglőben, hol szállva volt, Strossmayer szomszéda, beszélt utóbb, hogy izgatta a püspök a felsővidéki tót küldöttséget, mely Hurbán vezetése alatt tisztelgett nála. «Csak folytonos izgatás, csak kintartás – úgymond. Most üssék a vasat. S egyre kérem, ne higgyenek a magyaroknak, kivált Deáknak, aki mindent ígér, de bizonyosan megcsalja a szlávokat!»”

Az 1868-as tárgyalásokra érkező horvát küldöttségben – Rauch Levin báni helytartó működése eredményeképpen – már túlnyomó többségben voltak az unionisták, vagy ahogy a horvát ellenzékiek gúnyolták őket, a magyarónok. A nemzeti pártot csak 3 küldött képviselte. A magyar küldöttségen belül ellentétek mutatkoztak abban a kérdésben, hogy mekkora hatáskörrel rendelkezzen a horvát önkormányzat. Csengery így ír erről: „Andrássy és Lónyay miniszterek, akik tanácskozásainkban részt vettek, most ellenkezőleg azon nézetekkel, melyeket az 1866-iki kiegyezés alkalmával vitattak, a szűkebbkörű

<sup>15</sup> Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette Csengery Lóránt. Budapest, 1928. 179–239. A következő rész idézetei ebből valók.

autonómia mellett emeltek szót, s különösen fenntartandónak mondták, mind kormányzati, mind törvényhozási tekintetben a pénzügyekre nézve a közösséget.... Andrássy, ki 1861-ben mindent meg akart adni a horvátoknak, amit a nemzeti párt kívánt, Fiumén kívül, most veszélyesnek mondá oly jogokat adni a horvátoknak, amelyek a lajtántúli országok autonómiája körén túlmennek. Óvakodjunk – úgymond – oly lépéstől, mely a monarchia föderatív alapokon átalakulását siettetné. Ez a horvátoknak sincs érdekében. Nagy beruházásokra van szükségük, hogy országok jelen nyomorult állapotából kiemelkedjék. Már pedig minél nagyobb lesz autonómiájuk, annál kevesebb lesz Magyarországon az inger Horvátországban beruházásokat tenni. Említé végre, hogy a szélső pártot kivéve, amely el akar szakadni, a horvátok maguk sem követelnek teljes pénzügyi autonómiát. Födolog előttük, hogy közigazgatásuk számára bizonyos összeg biztosíttassék, amelyből autonómiájuk körén belül maguk rendelkezhetnek.” Lónyay pénzügyminiszter javaslata szerint a pénzügyi törvényhozás és kormányzat legyen közös. A horvátok 2 millió forintot kapnának a belügyi önkormányzat szükségleteinek fedezésére, bevételeik többi részét pedig a közös ügyekre fordítanák.

Deák viszont a pénzügyek terén is teljes autonómiát kívánt adni a horvátoknak. „Szerinte – írja Csengery – nem törődhetünk azzal, tetszik-e, amit Horvátország irányában teszünk, Bécsben vagy nem. Onnan szították ellenünk a vágyakat, amelyeknek kielégítését szeretnék most általunk megtagadtatni. Az sem nyom sokat Deák előtt, hogy a horvát küldöttség többsége nem követeli a pénzügyi autonómiát. E többség, úgy látszik, nem képviseli híven a horvátok közvéleményét, nem ura otthon a helyzetnek.... Deák pénzügyi tekintetben is annyi autonómiát óhajt adni a horvátoknak, amennyi őket kielégíti, s csak annyi kapcsolatot tartani fenn köztünk és a horvátok közt, amennyi a magyar korona országai egységének fenntartásával egybefér... Az, amit a minisztérium javasol, hogy mi adjuk nekik, ami tartásukra szükséges, nemzeti önérzetüket sértheti. Apanage-ra szorítók mintegy őket. Deák ezt nem akarja. Az indirekt adók egy részének közös kezelése szükséges, mivel azon adók, az Ófelsége többi országaival közös egyezés szerint, közös elvek szerint kezelendők. Minden egyéb tekintetben át kívánja adni Deák a horvátoknak a pénzügyeket oly módon, hogy az összeg, mellyel a közös költségekhez járulni tartoznak, nem az adóképeség alapján – mert ez a horvátoknak csaknem összes pénzerejét igénybe venné, – hanem közigazgatási szükségletük tekintetbevételeivel időnként állapíttassék meg.”

Andrássy ezek után azt javasolta, hogy a horvát küldöttségre kell bízni a választást: vagy teljes pénzügyi autonómia, a közös költségekből a horvátokra adóképeségi arány szerint rájuk eső összeg lefizetésével; vagy közös pénzügyi háztartás, mely mellett a horvát közigazgatás bizonyos összegben megállapított költségeit Magyarország biztosítja, s csak a jövedelmi fölösleg fordíttatik a közös költségek fedezésére. Deák ezt elutasította, mert ő éppen a közös költségekhez az adóképeségi arány szerinti hozzájárulást nem tartotta tisztességesnek, mert ebben az esetben a horvátoknak jóformán semmi sem maradna saját belügyi költségeinek fedezésére. „Ez, úgymond, azt tenné: vagy fizessetek annyit, amennyit nem bírtok s akkor megkapjátok a pénzügyi autonómiát; vagy közös háztartás velünk s akkor megfizetjük autonómiátokat.”

A magyar küldöttségen belül igen feszült helyzet alakult ki. A horvátok is tiltakoztak Deák javaslata ellen. „A horvát küldöttség többsége valóságos rémülésben van, mióta nézetünkről értesült” – írja Csengery –, mert Deák javaslata a nemzeti párt malmára hajtáná a vizet. Pedig ebben a kérdésben Deák bizonyult előrelátó, hosszú távra tervező politikusnak. A következő évtizedekben a horvát kérdés időnként főleg azért éleződött ki, mert a horvátok pénzügyi autonómiát kívántak. A nagy tömegmozgalmak is elsősorban emiatt robbantak ki 1883-ban, s különösen 1903-ban.

Andrássy és Lónyay kijelentették, hogy „oly egyezményt, amely a pénzügyi háztartást különszakítja, soha alá nem írnak.” Sőt az uralkodó sem egyezne bele. Az osztrák miniszterek is „félnek a veszélyes előzménytől, melyre aztán Galícia és Csehország hivatkozhatnának.”

Végül is Csengerynek sikerült az „öreg urat” meggyőzni, „hogy habár legjobb az ő javaslata, de – miután se a horvát uniópártnak, se a magyar kormányknak, se Őfelségének, se a Deák-párt több tagjának nem kell – most kivihetetlen”, ezért – bár ragaszkodott ahhoz, hogy különvéleményét a horvátokkal közös értekezleten is előadja – megüzente a magyar küldöttség tagjainak, hogy ne legyenek rá tekintettel, s nyugodtan szavazzák le őt. Ez meg is történt, csupán Ghyczy Kálmán és – lojalitásból – Csengery szavazott Deák mellett. A közös ülésen természetesen a horvát küldöttség három nemzeti párti tagja lelkesen csatlakozott Deák nézetéhez.

Csengery naplójából kiderül, hogy Deák több fontos kérdésben elfogadta a horvátok álláspontját a szélesebb önkormányzat érdekében. Sőt, mikor a két küldöttség összetült, hogy az egyezményt véglegesen megszövegezze, a nemzeti párti horvátok a többségtől eltérő nézeteiknek adtak hangot, s „Deák, aki, mint láttuk – jegyzi meg Csengery – a legszélsőbb határokig ment volna az egyezkedésekben”, több indítványukat helyeselte. Másnap „Deák ismét több engedményt tett oly tárgyban, amire nézve már ellenkező megállapodásunk volt.” Csengery többször figyelmeztette őt, majd kilátásba helyezte, hogy ha az „öreg úr” így folytatja, elhagyja a bizottság üléseit. Csengery végül is maga látott hozzá, hogy az addigi tárgyalások alapján megfogalmazza az egyezmény szövegét. Ez Andrásynak, sőt Deáknak is tetszett, és a horvátok is elfogadták.

A területi vitákban nem jött létre megállapodás. Fiume kérdésében a döntést Deák javaslatára halasztották későbbre, mert ez veszélyeztette volna az egész megegyezést. Körültekintő, az ottani lakosság érdekeit figyelembe vevő eljárást javasolt Deák a határörvidék megszüntetése kérdésében is, mert úgy tudja, a „felsőbb határőrezredek földje rendkívül sovány, melyből a lakosok nem élhetnek, s az ipar is majdnem egészen hiányzik azon vidékeken. . . Ezeket veszélyes volna felosztatni, míg a kormány nem gondoskodik, hogy azon a vidéken ipar fejlődjék, új keresetmódok nyíljanak. Deák továbbá megjegyzi, hogy a gyors és olcsó, habár olykor basás katonai igazságszolgáltatás a megyei lassú és drága igazságszolgáltatással szemben szintén egyik ok, mely miatt a határörvidék lakóinak egy része a polgári közigazgatástól idegenkedik.” Dalmácia kérdésében elismerte a magyar korona és a horvátok történeti jogát erre a tartományra, de a tényleges „visszacsatolás – úgymond – nem oly könnyen megy, mint a horvátok képzelik, még az esetben se, ha a fejedelem a visszacsatolást kimondaná.” Alapos előmunkálatokra van szükség, számos jogi problémát kell megoldani, s mellesleg a dalmátok véleményét is meg kell kérdezni a dologról. Az sincs tisztázva, hogy ők Horvátországgal vagy Magyarországgal akarnak-e egyesülni.

Mindezekből látható, hogy Deák igen alaposan tájékozott volt a horvát kiegyezéssel kapcsolatos problémákban, s mindenképp azt szerette volna elérni, hogy a horvát–magyar viszonyt hosszú távon is szilárd alapokra helyezték. Ez teszi érthetővé a kiegyezési tárgyalásokon tanúsított magatartását, szenvedélyes szembefordulását Andrásy és Lónyay, általában a magyar delegáció többségének álláspontjával. Jól látta, hogy a horvát közvélemény túlnyomó többsége a nemzeti párt mögött áll, s nem lehet a két ország viszonyát tartósan az unionista pártra alapozni, amelynek többségét a saborban Rauch báni helytartó erőszakkal és vesztegetéssel hozta össze. Ezért akart pénzügyi autonómiát adni Horvátországnak, s ezért támogatta a horvát küldöttség nemzeti párti kisebbségének javaslatait. Ha Deák elképzelései maradéktalanul megvalósultak volna, akkor a következő fél évszáz-

zadban a horvátkérdés valószínűleg kevesebb gondot okozott volna a magyar kormányoknak.

A szűkebb Magyarország nemzetiségi kérdéseivel kapcsolatban Deák nyilvánosan először 1843-ban, Zala megye közgyűlésén fejtette ki nézeteit. Többen kifogásolták, hogy a királyi városok tanácskozásaiban egyesek németül beszélnek, s ezért az országgyűléstől azt kívánták, hogy záros határidőn belül kötelezze a városi polgárokat a magyar nyelv megtanulására. Deák ellenezte a kényszer alkalmazását, mert ezzel nem lehet eredményt elérni. A magyar nyelv megtanulására nem célszerű határidőt kitűzni, „mert anyai nyelvünk megtanulása és művelése igen nehéz... Vegyük fel például megyénkben a muraközi járást. Itt a vármegye, itt a földesuraság fél század óta a legczélszerűbb eszközökkel kívánja maiglan a magyar nyelvet horvát lakosaink közt terjeszteni; magyar iskolamestereket rendel oktatókul; de kérdem a muraközi járás tisztviselőit, tudnak-e már ott magyarul?”<sup>16</sup>

A nemzetiségi kérdéssel Deák az 1860-as években foglalkozott alaposabban. Ő nem írt erről a kérdésről könyveket, mint Eötvös József vagy Mocsáry Lajos, sőt olyan alapos publicisztikai írásai sincsenek e témáról, mint Kemény Zsigmondnak vagy Lukács Móricnak, de nézetei nagymértékben befolyásolták a nemzetiségi kérdésben követett magyar politikát, s a nemzetiségi törvény létrejöttét.

1861. évi első feliratában elismeri, hogy „nem-magyar nemzetiségű polgártársainknak nemzetiségök érdekében és Horvátországnak közjogi állása érdekében is követeléseik vagynak, miket ignorálnunk nem lehet, de nem is akarunk. El vagyunk határozva mindent elkövetni, hogy a félreértések elháríttassanak, s teszünk mit az ország szétदारabolása és önállóságunk feláldozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű állampolgárai érdekében és érzelemben összeforjjanak. Óhajtjuk törvényeink azon rendeleteit, mik e részben akadályul szolgálhatnak, közös érdekeink szerint méltányosság alapján módosítani; s hogy ezt eszközölhessük, múlhatatlanul szükséges az országgyűlésnek mielőbbi kiegészítése”, azaz Erdély és Horvátország képviselőinek meghívása.<sup>17</sup>

Hangsúlyozza, hogy Erdély uniója 1848-ban törvényes úton jött létre, ezért az egyesülést ténylegesen végre kell hajtani. „Hisszük, hogy Erdély nem-magyar nemzetiségű polgárai sem fogják kockáztatva látni az egyesülés által nemzeti érdekeiket, mert megnyugvást és teljes biztosítást fognak találni azokban, miket mi más nemzetiségű polgártársaink irányában határozni fogunk.” Második feliratában részletesebben foglalkozik az erdélyi nemzetiségi viszonyokkal. Igaz, hogy 1848 előtt „a románokat külön nemzetnek nem tekintették,... de az országgyűlésre és a követek választhatására vonatkozólag nemzetiség szerinti különbség nem létezett... A megyei követek választásánál a szász vagy román nemesek, kik pedig számosan valának, szintén úgy bírtak választási joggal, mint a magyarok. A székely és szász székekben, valamint a városokban is magyar, szász és román között a választási qualificatióra nézve különbség nem volt. A regalisták, kik törvény szerint a tekintélyesebb nemesekből voltak meghívandók és a főbb hivatalnokok nem egyedül magyarok voltak.” Ami pedig az uniót illeti, „nem tudjuk, miképpen veszélyeztethetné az egyesülés Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit. Hiszen ugyanazon törvény, mely az egyesülést megállapította, Erdélyben is felszabadította a népet, kimondta az egyenjogúságot, a polgári s politikai jogokat a népnek minden osztályaira s nemzetiségére kiterjesztette, s az egyesülésnek legelső következése az volt, hogy azon kü-

<sup>16</sup> Kónyi II. 54–55.

<sup>17</sup> Kónyi III. 25–26.



lönbség, mi jogok tekintetében egy részről a magyar, székely és szász nemzet, más részről a román nemzet között előbb fennállott, azonnal meg lön szüntetve. Mi Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit szintúgy teljes mértékben fogjuk méltányolni, mint a magyarországiakét.”

Ami a szűkebb Magyarországot illeti, Deák alaptalannak nyilvánítja azt a vádat, hogy „az 1848-diki törvények Magyarország nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi jogait sértették.” E törvények megszüntették a jobbágyságot, „megállapították az egyenjogúságot, kiterjesztették minden osztályra a polgári s politikai jogokat, s a népnek millióit a hon szabad polgáiraivá tették; és mindezen jótékony intézkedésekben egyenlően részesítettek minden nemzetiségeket.”<sup>18</sup>

Deák ígéretének megfelelően az országgyűlés által választott bizottság ki is dolgozta a nemzetiségi törvényjavaslatot, de ennek tárgyalására, az országgyűlés feloszlata miatt, nem kerülhetett sor.

A feliratokban Deák csak általános ígéreteket tehetett, hiszen a konkrét nemzetiségi jogok megállapítása az országgyűlés feladata volt. Bizonyos szórványos adatok arra utalnak, hogy ezek a konkrét kérdések is foglalkoztatták őt ezekben az években. Ristić szerb külügyminiszter elmondja emlékirataiban, hogy 1861 márciusában Garašanin kormányfő társaságában Pesten járt, s tárgyalt a magyar vezető politikusokkal, köztük Andrássyval és Eötvössel, akik lehetségesnek látták a megyéknek nemzetiségek szerinti kikerekítését, s ezzel Deák is egyetértett.<sup>19</sup> 1861 nyarán Pesten járt Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja, s többször találkozott Deákkal. Naplója szerint „Deák belemegy, hogy a Bácskából és a Bánátból szerb megyék alakuljanak”, de a Vajdaság elnevezést ellenzi.<sup>20</sup> A belgrádi olasz konzul, aki szintén kapcsolatot tartott magyar politikusokkal, azt jelentette 1863. február 12-én, hogy értesülései szerint Deák hajlandó lenne beleegyezni abba, hogy a szerbek részére azokból a járásokból, ahol többségben vannak, autonóm területet alakítsanak.<sup>21</sup>

1864. december végén Augusz Antal, Ferenc József megbízásából, felkereste Deákot Pesten, s a kiegyezési feltételekről tudakozódott. Deák kijelentette, hogy az első lépés Erdély és Horvátország meghívása az országgyűlésre. A nemzetiségi kérdésben az volt a véleménye, hogy a megyék és községek hivatalos nyelvét a többség szabhatja meg, a nemzetiségi egyházak, iskolák és kulturális intézmények fenntartásáról pedig az országos költségvetésben kell gondoskodni. Szükségesnek tartotta részletes törvény alkotását a nemzetiségi egyenjogúságról.<sup>22</sup>

Midőn 1865 decemberében ismét összeült az országgyűlés, a Deák által fogalmazott felirat – hasonlóan az 1861. évi országgyűlés feliratához – kijelentette, hogy „a mindin-

<sup>18</sup> Kónyi III. 184–192.

<sup>19</sup> Risztics János: *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időkben*. 2. köt. 1860–1868. Nagybecskerek, 1892. 37–38.

<sup>20</sup> *Dnevnik Nikola Krstića*, 8. Juni; Vučković *i. m.* 46.

<sup>21</sup> Scovasso konzul jelentése szerint „alcuni distinti Ungheresi mi assicurarono che il Deák darebbe la sua adesione a tale progetto di autonomia.” Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma. Consolato in Belgrado, 225 (863).

<sup>22</sup> A Deák és Augusz közti tárgyalásokat (amelyekről az eredeti jelentéseket ld. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz”) részletesen ismerteti Hanák: *Deák hűsvéti cikkének előzményei*. 125–129., 135–136., 140–141. Ld. még Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. II. Leipzig, 1926. 388–390.

kább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet igényel s nem lehet azt a múlt időknek s régibb törvényeknek mértékével mérni. Nem fogjuk felejteni, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintűgy Magyarország polgárai, s őszinte készséggel akarjuk mindazt, a mit e részben az ő érdekeik s a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani. Mi ezen törvények alkotásában is az igazság és testvériség elveit követendjük.”<sup>23</sup>

1866 végén, a válaszfelirati vitában fogalmazta meg Deák először nyilvánosan a magyar politikai nemzetre vonatkozó nevezetes tételét, amely később bekerült a nemzetiségi törvénybe is. Svetozar Miletić szerb képviselő azt kívánta, hogy a magyarok az uralkodóval és Ausztriával való kiegyezés előtt egyezzenek ki a nemzetiségekkel, s ennek formájaként az ország föderatív átalakítását javasolta. Deák kifejtette, hogy egyelőre a magyar alkotmány visszaállításáért küzdünk, ezzel pedig ellenkezik a föderáció elve, mert az ország területi egységének és oszthatatlanságának alapján áll. A magyar alkotmány értelmében „Magyarországban politikai nemzetiség csak egy van, s ez a politikai nemzetiség éppen úgy magában foglalja a románokat, mint a magyarokat, éppen úgy a szerbeket, mint a tótokat.”<sup>24</sup>

Deák szerint előbb Magyarország és a birodalom viszonyát kell rendezni, azután kerülhet sor a nemzetiségek helyzetének szabályozására. A nemzetiségi kérdésben kiküldött bizottság ennek megfelelően csak 1867 nyarán tette közzé törvényjavaslatát, s ez ismételt átdolgozás után 1868 novemberében került a képviselőház elé. A vita első napján Deák új törvényjavaslatot nyújtott be. Ez tartalmát illetően nagyrészt megegyezik a bizottság által előterjesztett javaslattal, „de nem egyez meg a szövegnek felosztására, a szerkezetnek logikai folyamára nézve.” Deák alaposan átalakítja az eredeti javaslat szerkezetét: a legfelső szintről, az országgyűléstől és a kormánytól indul el, s halad lefelé a törvényhatóságokon keresztül a községekig, aztán sorra veszi a bíróságokat, az egyházakat, az oktatási intézeteket, mindegyikben szabályozva az állampolgárok nyelvhasználati jogait. Kétségtelen, hogy Deák javaslata szerkezeti felépítésében logikusabb, szövegezésében egyértelműbb.

Szükségesnek tartja Deák, hogy a törvény bevezetőjében fejtsek ki a „hivatalos” magyar nemzetfogalmat. „Az én meggyőződésem a fennforgó kérdésekben az, hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik, a mit tartok és hiszek: hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat lehetősége, célszerűsége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszi.” Szükségesnek tartja a törvényben azt is kimondani, hogy Magyarország államnyelve a magyar, ennek értelmében az országgyűlés tanácskozási nyelve és a kormány hivatalos nyelve is csak a magyar lehet. „Lefelé azonban, a megyéknél, törvényhatóságoknál, községeknél, egyháznál én nem idegenkedem semmit az egyenjogúságot nem korlátozni s annak tág tért adni... Óhajtanám, hogy a perlekedés ott, hol nem magyar a lakosság, az ottani lakosság nyelvén is megengedtessek” – bár maga is látja, hogy erre a közhangulat nem kedvező. Általában a nemzetiségi nyelvek használatára valamivel szélesebb teret szeretne biztosítani, mint a bizottság által beterjesztett javaslat. Csak egy jellemző példa erre: a bizottsági javaslat szerint a megyei tisztviselők a felekkel való hivatalos érintkezésben „a lehetőségig” azok

<sup>23</sup> Kónyi III. 394.

<sup>24</sup> Kónyi IV. 132–135.

<sup>25</sup> Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892. Budapest 1952. 129–132.

nyelvét használják. Deák javaslatában pedig akkor kell a felek nyelvét használni, „ha azok úgy kívánják”. A törvény szentesített szövegében az előbbi változat szerepel.<sup>25</sup>

Deák a kiegyezés után még két ízben szólalt fel a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban a képviselőházban. Mindkét felszólalásában olyan fontos, elvi jelentőségű kijelentéseket tett, amelyek jól jellemzik liberális nézeteit e kérdésben.

1868 novemberében a költségvetési vitában a belügyminiszter állami támogatást (58 ezer Ft) javasolt a budapesti Nemzeti Színház nyugdíjalapja számára. Ekkor felszólalt Dimitrievics Milos szerb képviselő, s elmondotta, hogy az újvidéki Szerb Nemzeti Színház is kért állami támogatást (5000 Ft), de a miniszter elutasította a kérést, arra hivatkozva, hogy nincs erre pénz. A szerb képviselő kérését több magyar képviselő támogatta, köztük Deák is. „Sehogyssem tudom megegyeztetni az igazsággal azt, – mondotta – hogy az állam... egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép [ti. a magyar] számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mindegyikre, vagy egyikre sem. ...Ha módunk volna valamennyinek adni, igenis; ha módunk nincs, az államköltségvetésből ne adjunk a magunk nyelvéért se.”<sup>26</sup>

A nemzetiségi kérdés kapcsán mondott utolsó parlamenti felszólalásában, 1872 januárjában támogatja egy szerb oktatási nyelvű állami gimnázium felállítását. Álláspontját így indokolja: „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyujtassék neki gyermekei nevelésére, kiművelésére. Legyen bár az országban 300 gymnasium, ha valamely vidéki gymnasium nem azon a nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve: akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele.” Ha nemzetiségeket arra kényszerítenők, „hogy gyermekeik, kik a magyar nyelvben vagy épen nem, vagy kevésbé jártasak, mert hisz a népiskolában főképp a magok nemzeti nyelvén tanítottak, mindenütt és mindenben magyarul oktattassanak; úgy azon gymnasiumokban lehetetlen volna az ifjak előhaladása, a szülők hiába költenék a pénzt, a gyermekek hiába töltenék el idejüket.” S ezt követően mintegy politikai végrendeleteként összefoglalta álláspontját ebben a kérdésben az ő liberalizmusától már egyre inkább távolodó kortársak számára: „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velök a magyar viszonyokat megkedveltsük. Mert kettő tisztán áll előttem: kiirtani akarni őket istentelen barbárság volna még akkor is, ha nem volnának oly számosan, minélfogva őket megsemmisíteni lehetetlen. Ellenségeinkké tenni őket: nem fekszik érdekünkben. Hasonló helyzetben vannak ők is. Ha ők elszakadhatnának és egy nagy nemzetet képezhetnének: érteném a netalán erre irányzott törekvést; de az európai viszonyok közt ez lehetetlen. Mind a két félnek tehát arra kell törekednie, hogy együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben megéljünk.”<sup>27</sup>

Tudjuk, hogy hasonló nézeteket vallott Eötvös József is. Ez arra vall, hogy az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között, ahol a magyar csak első az egyenlők között. Ez az állam az ő szemükben nem kizárólagosan magyar nemzeti állam, hanem népek és nemzetek felett álló intézmény, „közös haza”, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

<sup>26</sup> Kónyi VI. 93–94.

<sup>27</sup> Kónyi VI. 339–340.